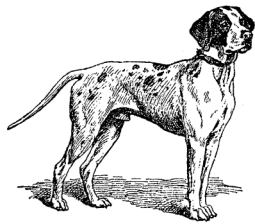

IRODALOM

- Barnes, Barry (1974): *Scientific Knowledge and Sociological Theory*. London–Boston: Routledge and Kegan Paul
- Barnes, Barry – Bloor, David (1998): Relativizmus, racionalizmus és tudásszociológia. (ford. Forrai Gábor) In: Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium, 189–207.
- Barnes, Barry – Shapin, Steven (eds.) (1979): *Natural Order: Historical Studies of Scientific Culture*. Beverly Hills–London, Sage
- Bloor, David (1976): *Knowledge and Social Imagery*. Chicago: University of Chicago Press
- Bloor, David (1983): *Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge*. New York: Columbia–MacMillan,
- Collins, Harry M. (1985): *Changing Order: Replication and Induction in Scientific Practice*. London–Beverly Hills: Sage
- Fuller, Steve (1993): *Philosophy of Science and Its Discontents*. New York–London: Guilford
- Latour, Bruno – Woolgar, Steve (1979): *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills: Sage Publications
- Laudan, Larry (1984): The Pseudo-science of Science? In: Brown, James Robert (ed.): *Scientific Rationality: The Sociological Turn*. Dordrecht: Springer, 41–73.
- Shapin, Stephen (1975): Phrenological Knowledge and the Social Structure of Early Nineteenth-century Edinburgh. *Annals of Science*. 32, 8, 219–243.
- Shapin, Stephen – Schaffer, Simon (1985): *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*. Princeton: Princeton University Press

ADALÉKOK A HONI TÁRSADALOM-TUDOMÁNYOK ELITCSOPORTJAINAK SZAKMAI MORFOLÓGIÁJÁHOZ (1950–2003)¹

Karády Viktor

nyugalmazott egyetemi tanár, Közép-európai Egyetem Történelmi Tanszék
karadyv@ceu.edu

Ez a tanulmány a kommunista rendszer álmilág kanonizált tudományos elitjének kialakulásáról és szakterületek szerinti összetételéről mutat be néhány számszerűsített jelzést, melynek empirikus alapját egy elvben teljes körű prozopográfiai adatbank képezi² az ún. kandidátusokról és akadémiai doktorokról. Ez az intézményesen definiált igazolt szellemi tőkével és minősítéssel rendelkező kategória egyfajta bourdieu-i értelemben vett „tudományos államnemességgel” azonosítható a szovjetizált értelmiségi piacokon (Bourdieu, 1989). Szemben azonban francia megfelelőikkel, az erősen szelektív szakfőiskolák (grandes écoles) intellektuális olvasztótégelyé-

ből kikerült „nagy testületek” (*grands corps*) tagjaival, az akadémiai címek birtokosai nemcsak előzetes szellemi kiválasztás, de kezdetben igen szigorú, később enyhülő politikai szelekció útján lehettek „aspiránsok”. A disszertációt magát aztán újabb munkahelyi vitán át és az intézményvezető jóváhagyásával – tehát ismételt kettős jellegű szelekciós fázisokon keresztül – lehetett megvédeni.

Még abban is találni hasonlóságot a két, egyébként teljesen különböző rendszer között, hogy az aspiránsok ösztöndíjat élveztek, és az akadémiai címet szerzett jelöltek egyéb munkaviszonyból származó jövedelmük mellett még külön dotációt is nyertek a szocialista korszakban. A francia szakfőiskolákba felvett diákoknak az államkincstár kiemelt gyakoronoki fizetést biztosított, és diplomázásuk után, miután ténylegesen államhivatalnokok lettek, képzettségük a legmagasabb karrierlehetőséget s ezzel a legfelsőbb bérkategóriákba kerülés esélyeit nyitotta meg. A kandidátusok havi pótadíját csak 1994-ben szüntették meg, azt követően, hogy az egyetemi rendszert bekapcsolták a „bolognai folyamatba”. Ez azzal is járt, hogy bár 2003-ig még avattak fel kandidátusokat, ennek az akadémiai címnek a szerepét a tudományos karrier beindításánál 1993 után egyre inkább az egyetemi PhD-

¹ A tanulmány szövegének egy bővebb változatát lásd egy nemrég kiadott könyvben: *Egy szocialista értelmiségi „államnemesség”? Kandidátusok és akadémiai doktorok a hazai társadalomtudományokban* (Karády, 2017).

² A tanulmány adatbázisát az INTERCO-SSH című s az Európai Bizottság által finanszírozott nemzetközi kutatás keretében sikerült megteremteni, melynek Magyarországra vonatkozó munkálatait Nagy Péter Tiborral közösen vezettük. Sajnos nem garantálható az adatbázis teljesen kimerítő jellege. Az alapját képező *Akadémiai Almanachok* a tapasztalat szerint pontatlanul s néha megkéscve közölték a kandidátusi és nagydoktori disszertációk védésének eredményeit. A meglévő összeállításokból az itt tárgyalt összefüggések főbb vonalai azonban biztos kiolvashatók.

fokozat vette át. A PhD-címek iránti keresletre nagy hatással volt a 2005. évi felsőoktatási törvény (2005/139 tv.), mely szerint a felsőoktatásbeli oktatói alkalmazásnak előfeltétele az újfajta doktorátus. Ettől nem függetlenül, a szocialista rendszerben hallgatólagosan megtartott, ugyan az értelmiségi pályákon meglehetősen funkció nélküli „egyetemi kisdoktori” diplomák birtokosainak legjobbrait (akik disszertációjuk védésénél a legmagasabb minősítést szerezték) kérésükre az 1990-es években átminősítették kandidátussá. Ilyesmi a rendszer kezdeti beindítása után, az 1950-es években is történt, amikor a már aktív egyetemi oktatók funkcióinak az újfajta rendszerhez is alkalmazkodó akadémiai legitimitást kellett biztosítani.

A szocialista korban ezeknek az akadémiai címeknek mindenesetre bizonyos mértékben hasonló promóciós hatásuk volt, mint az említett francia diplomáknak, legalábbis a tudományos mező államilag dotált állásait illetően. Az egyetemi oktatói kar és a kutatóintézetek főállású tagjait fokozatosan egyre inkább kötelezték egy akadémiai cím megszerzésére, amellyel, hogy a „nagydoktori” státusz a rendszer kialakítása után nemsokára az akadémiai tagság szükséges, bár nem elégséges feltételét képezte. 2000 után egyre több egyetemi kar a „nagydoktori” címet a tanári pozíciók elfoglalásához is megkövetelte.

Mint ismeretes, az aspirantúra és az új típusú akadémiai hierarchia rendszerét szovjet mintára az 1949. évi XXVII. törvény alakította ki. Az első kandidátusok 1952-től jelennek meg a tudományos életben. A szocialista évtizedekben egyértelműen az akadémiai címek birtokosai alkotják a hivatalos tudáselitet. A szocialista rendszer az új akadémiai hierarchiával egyben magát a klasszikus akadémiai intézményhálózat is radikálisan átszabta. Egy-

részt korlátozta az Akadémia önállóságát, amennyiben az intézmény hatalmi pozícióiba kizárólag, az akadémiai címek megszerzői közé is jórészt (kezdetben majdnem kizárólag) csak politikailag lojális jelölteket engedett be. Másrészt, széles körű szakosított kutatóintézeti hálózatot rendelt és épített fokozatosan ki az Akadémia fennhatósága alatt. Ezekben – harmadrészt – megjelent egy egészen új típusú értelmiségi kategória, az addig Magyarországon gyakorlatilag nem ismert (és egyes nyugati országokban is ekkoriban alakuló), állami alkalmazásban álló életpályaszerrű kutatói gárda.

Már 1951-ben megalapították az Akadémia többfajta szakirányú – filozófiai, történettudományi, nyelvészeti, földrajzi, jog- és államtudományi – kutatóintézeteit, melyeket később számos más követett, legelőször közgazdaság-tudományban, „párttörténetben”, majd (főképp 1960 után) demográfiában, szociológiában, etnológiában stb. Sajnos itteni vizsgálatainkat is beárnyékolja a tudományágak definícióinak pontatlansága és időbeli átalakulása. A statisztikai adatközlésekben is, akárcsak lentebbi felvételi eredményeinkben a közelebről nem tisztázható, de hivatalos osztályozásokban használt definíciók érvényesek, így például a *társadalomtudományok* fogalmába mindig be kell számítani a többi bölcsész, illetve humán diszciplínát is. Mindenesetre a tudományos piacok 1948 utáni államosítása nagyfokú fejlesztésekkel járt együtt, követve egyébként a felsőoktatásban részesülők számának gyors expanzióját. Az egyetemre járók számai 1953/54-ben már több mint háromszorosan meghaladták a régi rendszer utolsó éveinek diákszámait a trianoni országban. A társadalomtudományos jellegű kutatóintézetek 1959-ben 425, 1961-ben már 669 főállású kutatót foglalkoztattak (az

összes 14%-át), s maga a felsőoktatás ugyanakkor még külön 34-et.³ Ez a növekedés a szocialista korban tovább folytatódott. A társadalomtudományokban foglalkoztatott kutatók száma 1985 körül tetőződött 8660 fővel, hogy azután 1995-ben 5474-re s 2005-ben már 4808-ra csökkenjen.⁴ Közben persze a főiskolákon és egyetemeken lévő ilyen irányú tanszékek és intézetek, valamint az 1990-es években alakult „doktori iskolák” száma is felduzzadt,⁵ azaz az egész kutatási piac szerkezete megváltozott. 1960-tól van adat a nemzeti jövedelemből tudományos kutatásra fordított összegre. Ez akkoriban 1,54%-ot tett ki, de tíz évvel később már 2,77%-ot.⁶ A szocialista állam modernizációs ideológiájának szellemében és autoriter, felülről vezényelt fejlesztési politikája keretében minden bizonnyal sokkal többet fordított tudománytámogatásra, mint a korábbi politikai rendszerek bármelyike. S ebből, paradox módon, az 1950-es években hivatalosan megszüntetett „burzsoá szakirányok” – mint a szociológia, a demográfia, a politikatudomány vagy az analitikus pszichológia – egyre számottevőbben részesültek. A publikált statisztikák szerint a társadalomtudományi (és humán) szektor tudományos dolgozói az összes kutató 9,4%-át tették ki 1959-ben, 12,9%-át 1965-ben, 16,7%-át 1970-ben, 23,6%-át 1985-ben és a rendszerváltás után 1995-ben már 26,2%-át.⁷

Nem lehet elhallgatni azonban, hogy a rendszer kezdetben nem elhanyagolható intellektuális ellenszerekléccel működött, amennyiben az aspirantúrára való benevezéshez

³ *Magyar statisztikai évkönyv*, 1961, 327.

⁴ A *Magyar statisztikai évkönyvek* adataiból.

⁵ Lásd erre nézve újabb tanulmányomat: Karády, 2016.

⁶ *Magyar statisztikai évkönyv*, 1970.

⁷ A *Magyar statisztikai évkönyvek* adataiból számított arányok.

egy befogadó állami intézmény támogatása és a politikai lojalitás bizonyítása – illetve ennek az intézmény általi garanciája – sokáig elengedhetetlennek bizonyult. Mégis, a honi társadalom- és bölcsészstudományok egyik rendszerszerű sajátossága ezen a téren az volt, hogy a politikai *gleichschaltolás* a főiskolákon és az egyetemeken sokkal szigorúbban működött, mint a kutatóintézetekben. Az egyetemi állásokba való kinevezések még a politikai enyhülést mutató 1980-as években is a pártapparátus engedélyéhez voltak kötve, és a politikai konformizmus ellen vétők szigorú szankcióknak tették ki magukat. A kutatóintézetek személyi állománya e téren is nagyobb mozgástérrel rendelkezett. Egyes társadalomtudományos intézetek politikailag „megbízhatónak” tekintett vezetői nemritkán megvédték kihágáson ért beosztottaikat, amennyiben ezek megfelelő tudományos ázsióval bírtak.

Alábbiakban néhány táblázatban foglalom össze a máris rendelkezésre álló adatok szerint a kandidátusok és akadémiai doktorok számának időbeli alakulását a tág értelemben vett bölcsész- és társadalomtudományokban, szakmák szerinti összetételét, nemi arányait és életkorát a 2004 előtti időszakban.

Az I. táblázat utolsó sora mutatja az aktív kandidátusok számának növekedését évtizedes nagyságrendi bontásban (tehát az időközben elhaltak kivételével). A növekedés üteme az első évtizedekben volt láthatóan a leggyorsabb, majd a kandidátusság tömegesebbé válásával a bővülés ritmusa alábbhagyott, ugyanakkor, amikor nyers számokban továbbra is erősen emelkedő tendenciát mutatott. Pontosabb elemzésben érdemes lenne összevetni ezt a bővülést a kutatóintézeti és a főiskolai oktatói apparátus terjedelmének alakulásával (melyre itt nem tudtam minden szakterületre a párhuzamos adatsorokat moz-

gósítani). A számok mindenesetre jól jelzik, hogy a minősítő rendszernek ez a része jól működött az 1990-es évekig bezárólag.

Az 1. táblázat legfőbb tanulsága a bölcsészeti szakirányok közötti erőviszonyok alakulására vonatkozik az aspirantúrák tükrében. Meglepőnek tűnhet az általános megállapítás, hogy nagyobb elmozdulásokat nem lehet észlelni a négy évtized során a diszciplínák közötti erőterben, ha eltekintünk egyes, csak az 1960-as évek után (szociológia) induló vagy még később (politikatudomány) újrászerveződő szakterületek együttesen is mérsékelt erőre kapásától. A nagy s viszonylag hagyományos szakterületek elfoglaltsága közötti rangsor ugyanis az időben alig változott. A közgazda-

ságtan a korszak elejétől a végéig megőrizte – valamelyest megerősödve – pozícióit az összes aktív kandidátus egy ötöde és egy negyede közötti arányszámmal. Ezt követte a történelem, az időben kissé gyengülő viszonylagos létszámokkal, hasonlóan az irodalomtudományhoz és az idegen nyelvekhez és irodalmakhoz. Ez a négy, már a régi rendszerben is erős intézményhálóra támaszkodó szakirány a korszakon át hozzávetőlegesen mindig az összes kandidátus közel 60%-át adta. A közgazdaság-tudomány Budapesten 1920-tól (majd átmenetileg a visszahódított Kolozsvárt) már külön egyetemmel, illetve egyetemi karokkal volt ellátva. A történelem és az irodalmi és nyelvi tanulmányok mindig

	1962	1970	1980	1990	2003	rang
jog- és államtudomány	8,9	10,3	10,0	8,5	6,7	4
filozófia	4,3	6,9	7,9	8,0	7,3	5
földrajz	6,7	5,6	4,5	4,7	4,7	6
katonai tudományok	—	2,4	—	—	—	
irodalomtudomány	13,9	11,4	10,4	9,2	10,0	3
közgazdaságtan	18,9	20,1	22,8	24,3	25,2	1
művészettörténet	6,0	2,9	2,8	2,3	2,7	
etnológia, néprajz	1,4	1,5	1,8	1,8	1,6	
pedagógia	2,5	3,7	6,2	6,3	6,6	6
idegen nyelvek	13,9	9,5	7,3	7,8	7,8	4
politikatudomány	—	—	—	1,9	2,4	
pszichológia	1,7	3,0	3,8	4,0	3,7	
szociológia	1,2	1,7	2,8	4,5	5,3	
történelem	18,7	19,5	18,7	15,7	15,2	2
vallástudomány	1,2	0,2	0,1	—	—	
zenetudomány	0,7	1,2	1,0	0,9	0,8	
együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N =	418	861	1869	2730	3649	

1. táblázat • Aktív kandidátusok számszerű megoszlása a vizsgált szakmák szerinti idősoron

is a bölcsészkarok legfontosabb szakirányai közé tartoztak. A nagy reformok, a bölcsészeti oktatás átpolitizálása és új ideológiai tárgyak kötelező ráerőltetése a bölcsészképzésre tehát láthatóan alig érintette a tudományos pályák felé orientált képzési forma matematikus kereteit.

Ezt a megállapítást egy pontosabb felmérési eredménnyel egészíthetjük ki. Nagy Péter Tibor szíves közlése szerint a kandidátusi disszertációk minden szakmában megkísérelt címelemzése alapján fel lehet becslélni, hogy a „tudományos szocializmusnak” vagy „marxizmus-leninizmusnak”, esetenként „világnezetünk alapjainak” megfelelő tantárgyak hány kandidátusi disszertáció tárgyát képezték. Az itt nem részletezhető s szakirányok szerint nagyon változó eredmény (néprajzban és irodalomtörténetben egyáltalán nem találtunk ilyen ideológiai irányultságú munkát) mindössze az összes disszertáció 1,9%-ánál engedte az ilyen „vonalas” besorolást.

A többi szakterületre – ezek után érthetően – egyenként viszonylag kevés kandidátusi disszertáció jutott. A jog és a régi államtudomány végig megőrizte közel egytizedes arányát a választott tárgyak között (főképp, ha gondolatban 1990 után a politikatudomány szerény számarányait is ideszámítjuk). A filozófia szintén, valamelyes alacsonyabb számarányokkal ingadozva. A földrajz és a pedagógia (ez utóbbi az évekkel jelentősen erősödve) megtartották hatodik pozíciójukat, míg a többi diszciplína sokkal kisebb arányban vonzott aspiránsokat. Közöttük is feltűnő a művészettörténet szerény jelenléte és a (szekularizáló pártállamban érthető módon mindig is jelentéktelen) vallástudományok erővesztése, míg a néprajz és a zenetudomány részarányai megmaradtak, bár végig igen alacsony szinten. Ez azonban azt jelentette például az et-

nológiában, melyet nem függesztettek fel mint „burzsoá tudományt” 1949 után, hogy míg 1962-ben csak hat kandidátust mutatott fel, 2003-ban már ötvennyolcat. Az általános expanzió következtében a számarányukban kicsiny szakirányok a vizsgált korszak végére már nagyobb tömegű minősített kutatót tudhattak magukénak.

A 2. táblázat a „nagydoktorokat” mutatja be születési évcsoportokban szakterületek szerint, ahogy az előbbi táblázat a kandidátusokat. A nyers számok (a legelső sorban) itt is gyors növekedést mutatnak, ami azonban a 43–63 éves évcsoportban már visszajára fordul. A doktorok átlagos életkora, látni fogjuk lentebb a 6. táblázatban, az ötvenöt éves kor köré csoportosul, míg a kandidátusoké negyven év körüli. Így érthető, hogy 2003-ban a legfiatalabb korszakban még csak elenyésző arányban található a kategória résztvevőit.

Ami a választott szakterületek összesített megoszlását illeti, nem meglepő, hogy nagyjából ugyanaz a képlet azonosítható, mint a kandidátusoknál. A doktorok sokasága nem hiába nőtt ki a kandidátusok tömegéből. Így a négy leghagyományosabb szakirány – a közgazdaság mellett a három klasszikus bölcsész diszciplína – itt is a pozíciók pontosan 60%-át foglalja globálisan el. A különbségek közé tartozik azonban, hogy a messze legnépszerűbb szakirány itt a történelem, s a közgazdaságtan csak utána következik, egy sorban a másik két nagyobb bölcsészeti szakkal. Mivel a közgazdaság-tudomány kandidátusainak jó része az egyetemi piacon kívül működött, érthető, hogy viszonylag kevesebben igényelték a nagydoktori címmel járó, s főképp az egyetemi és az akadémiai szektorban használható promóciós lehetőségeket. Mögöttük sorakozik gyakorisági sorrendben a jogtudomány és a filozófia, akár csak a kandidátusok-

	1900 előtt	1901– 1920	1921– 1940	1941– 1960	1960 után	együtt	rang
jog- és államtudomány	8,3	12,1	11,3	7,4	7,7	10,1	5
filozófia	—	4,2	4,2	7,4	7,7	5,2	7
földrajz	8,3	3,1	6,5	8,3	19,2	6,8	6
irodalomtudomány	12,5	12,1	12,6	13,7	11,5	12,8	3
közgazdaságtan	—	10,0	18,0	15,1	23,1	15,5	2
művészettörténet	8,3	8,4	2,3	2,7	—	3,5	
etnológia, néprajz	—	3,7	2,4	1,6	—	2,3	
pedagógia	—	2,6	3,3	2,5	3,8	2,9	
idegen nyelvek	20,8	14,7	9,4	10,7	3,8	10,8	4
politikatudomány	—	—	0,8	1,9	3,8	0,9	
pszichológia	8,3	2,1	2,6	3,3	—	2,8	
szociológia	4,2	1,6	3,0	7,4	—	4,1	
történelem	20,8	23,3	22,0	17,3	15,4	20,6	1
vallástudomány	8,3	—	—	—	—	0,2	
zenetudomány	—	2,1	1,9	0,5	3,8	1,5	
<i>együtt</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	
N =	24	190	573	364	26	1177	

2. táblázat • Akadémiai doktorok születési évcsoportok és szakmák szerint 2003-ban, a vizsgált tudományágakban

nál. Egyedül a földrajz viszonylag szintén erősebb pozíciója tér el a kandidátusoknál megfigyeltől. A többi szakirány a doktorok között is szerény, 5% alatti képviseléssel bír. Feltűnő azonban itt a pedagógia helyzete, melyben a doktorok aránya elenyésző, míg a kandidátusoké nem volt az. A neveléstudomány láthatóan a gyengébb kutatási területek közé tartozik, melyen kisebb – az aspirantúrának megfelelő – kutatások nagyobb számban születtek, de a „nagydoktoriként” is bevaló munkák aránytalanul ritkábban.

A 2003-as időpontban vizsgált „nagydoktorok” korviszonyaiban is találni a kandidá-

tusokéihoz hasonlatos mozzanatok. Az új vagy megújított szakirányok (szociológia, politikatudomány) itt is a többenél fiatalabb kutatókat vonzottak, míg a leghagyományosabb bölcsészeti tárgyak művelői között – művészettörténészek, idegen irodalmak szakértői, történészek, vallás- és zenetudósok, néprajzosok – inkább az idősebb nemzedék volt erősebben képviselve.

Minden modernkori tudományág személyzetének fejlődésében döntő változást hozott a női részvétel sokasodása. A hazai bölcsészeti képzésben is tömegessé vált a női diákság megjelenése a 20. század elején, majd

A – születési évcsoportok szerint

	1910 előtt	1911– 1920	1921– 1930	1931– 1940	1941– 1950	1951– 1960	1960 után	együtt
nők %	12,7	15,6	19,4	20,4	23,6	26,9	30,9	
összes kandidátus	150	333	1069	824	1235	750	236	4597

B – a kinevezés évcsoportjai szerint

	1950– 1962	1963– 1970	1971– 1980	1981– 1990	1990– 2003	együtt
nők %	12,1	18,5	20,2	27,6	32,9	24,0
összes kandidátus	621	692	1012	1234	1170	4597

3. táblázat • A nők arányszáma a kandidátusok között a vizsgált tudományágakban

A – születési évcsoportok szerint

	1900 előtt	1901– 1920	1921– 1940	1941– 1960	1960 után	együtt
nők %	16,7	9,2	12,5	17,0	3,8	13,3
összes kandidátus	24	185	566	358	26	1159

B – a kinevezés évcsoportjai szerint

	1950–1970	1971–1990	1991–2003
nők %	9	11,5	16,9

C – egyes megfigyelt években

	1962	1970	1980	1991	2003
nők %	7,4	10,3	12,1	12,6	15,5
összes akadémiai doktor	204	378	6686	788	729

4. táblázat • A nők arányszáma az akadémiai doktorok között a vizsgált tudományágakban

gyors „térhódítása” a két világháború közötti korban. Ez annál dinamikusabban zajlott, hogy a lányiskolákban való érettségizés lehetősége csak az 1910-es években nyílt egyre szélesebbre, és az orvosi, valamint a bölcsészeti kar és néhány kisebb szakköziskola mellett a többi egyetemi karokon gyakorlatilag az 1945-ös rendszerváltásig nem engedték a lányokat tanulni. Ha az 1930-as években a honi bölcsészkarok hallgatói között már nő többség közeli helyzetet lehet megfigyelni – Budapest-

ten 1930-37-ben éppen 49% nőhallgatóval, Szegeden 47%-kal, Pécsen 39%-kal és Debrecenben 36%-kal⁸ – ez anélkül valósult azonban meg, hogy a női diplomások bármifajta akadémiai pozícióba kerülhettek volna. 1945 előtt mindössze két női oktató tevékenykedett honi bölcsészkarokon.

A kommunista hatalomátvétel e téren gyökeres változást hozott. Ennek hatását adata-

⁸ Protopográfiai felvételi eredmények szerint.

ink is tükrözik a női tudományos munkaerő megjelenésével, majd – látni fogjuk – elég látványos, bár a diákok közötti női arányoktól azért elmaradó részvételi kvótákkal a tudományos minősítést nyert újfajta tudáselitben. Ezt a fejlődést illusztrálja a 3. és a 4. táblázat.

A nemi arányok láthatóan gyorsan, bár ugyanakkor eléggé eltérően alakultak a két megfigyelt kategóriában.

A kandidátusoknál a nők egytizedet kissé meghaladó kezdeti arányai a legidősebb évcsoportban az évtizedek során majdnem megháromszorozódtak, s a legfiatalabb évcsoportokban megközelítették az egyharmadot. Amíg a kinevezések időpontjával mért arányok fokozatosan és töretlenül emelkedtek, addig a születési évcsoportoknál a 2003-ban ötven év alattiaknál azonban már stagnálás észlelhető. A legfiatalabb nemzedékek női arányszámai nem érik el az ötven-hatvan év körülieknél megfigyelt közel egyharmadnyi történelmi maximumot. Egyfajta „üvegplafon-hatás” tehát már ezekből a számokból is markánsan kibontakozik.

Még inkább így van ez az akadémiai doktoroknál. A nők arányai mindenképp sokkal alacsonyabbak maradtak, mint a kandidátusoknál. A doktorok „nőiesedési” mutatója globálisan a kandidátusok felét alig haladta meg. A tulajdonképpen tudáselitben a női

részvétel látszólag a korszak legvégéig szerény maradt. Ezt az Akadémia itt nem számba vett tagjai közötti női arányok még egyértelműbben bizonyítanák, bár a kép látszólag kedvezőbb, ha a társadalomtudományok összességére vonatkozó hivatalos statisztikákban bízunk.

Az 5. táblázat kivételesen a hivatalos kutatói statisztikákra támaszkodik, melyek nem különítik el az akadémiai címmel rendelkező kutatókat a többiektől. Ezek az adatsorok azt sugallják, hogy a tudományterületek elnőiesedése 1956 után már egyáltalán nem volt általános. Egyenletes fejlődés ugyanis csak az agrár- és a társadalomtudományokban figyelhető meg, de még az utóbbiban is hanyatlás mutatkozik 1995 után. A többi kutatási területeken az adatok ingadozást mutatnak, de fejlődést 1965 után alig, amellet, hogy a tudományágak női arányai nagyon eltérő szintekre koncentrálnak: legmagasabb százalékban az orvostudományban s legalacsonyabban a műszaki tudományok kutatói között. Úgy tűnik, e téren bizonyos hosszú távú történelmi konstansok határolják be a nők tudományos promócióját, illetve a nők aktív elhelyezkedését – belső hierarchiáktól eltekintve – a kutatás és fejlesztés hivatalosan számba vett tevékenységi piacain.

Pontosítja ebből a szempontból is a képet, ha ennek a korlátolt nőiesedésnek közelebb-

	1965	1975	1985	1995	2005
természettudományok	20,7	18,2	27,0	25,5	29,1
műszaki tudományok	15,9	22,2	22,7	25,9	19,9
orvostudomány	?	40,5	34,7	41,6	45,4
agrártudományok	18,1	21,5	22,6	28,5	36,5
társadalom- és humán tudományok	21,4	29,9	44,6	45,5	36,4

5. táblázat • A nők százalékos aránya az összes tudományos kutató között a nagy tudományterületeken (1965–2005) (A Magyar statisztikai évkönyvek adataiból)

	nők % doktorok között	doktorok száma	rangsor, nők %	nők % kandidátusok között	kandidátusok száma	rangsor, nők %
jog- és államtudomány	7,6	118		11,2	347	
filozófia	14,8	61	7	20,1	333	
földrajz	5,1	79		17,3	231	
irodalomtudomány	12,5	152		28,4	504	7
közgazdaságtan	12,8	187		21,6	1100	
művészettörténet	32,6	43	1	36,4	143	3
etnológia, néprajz	19,2	26	4	36,9	84	2
pedagógia	6,1	33		34,8	282	4
idegen nyelvek	13,4	124		30,2	391	6
politikatudomány	18,2	11	5	20,2	94	
pszichológia	21,2	33	2	39,2	163	1
szociológia	20,8	48		30,6	219	5
történelem	12,9	240		20,5	766	
vallástudomány	—	2		16,7	6	
zenetudomány	16,7	18	6	20,9	43	
együtt	13,3	1175		24,2	4706	

6. táblázat • A nők aránya akadémiai doktorok és kandidátusok között szakirányok szerint (2003)

ről megvizsgáljuk a társadalomtudományos és humán diszciplínák szerinti vetületét, ahogy ezt a 6. táblázat lehetővé teszi.

Mindkét akadémiai aggregátumban megfigyelhetők ugyan az elnőiesedés szakirányok szerinti markáns egyenlőtlenségei, de ezek nem mindig ugyanazokat a szakterületeket érintik. A vizsgált szempontból tehát tulajdonképpen kétfajta fejlődési logika érvényesült.

A művészettörténet egyértelműen, a pszichológia, a szociológia és a néprajz már kisebb

mértékben, de azért szignifikánsan a „viszonylag nőies” szakmákhoz tartoztak. Ez azt jelenti, hogy a magas arányú, egyharmadot meghaladó vagy megközelítő női arányokból a kandidátusok között szintén magas, bár (a művészettörténezeseken kívül) azért a nők alacsonyabb arányú, ám mégis számottevő behatolása figyelhető meg az említett szakirányok doktorai között is. A kandidátusok magas arányai ténylegesen oda vezettek, hogy a „nagydoktoroknál” is kitermeljék a viszony-

lag magas (az átlagnál sokkal magasabb) női képviseleti számokat.

A másik logikát a pedagógia és az idegen nyelvű irodalomtudomány követi legegységelműbben. Ezeknél a kandidátusok közötti, jóval átlag feletti női részvételi jelzéseknek a doktorok között igencsak átlag alatti előfordulás felel meg. Egyértelmű és számottevő nőiesedés mutatkozik a szakmai hierarchia alsó grádicsain, míg a felsőkön kifejezett női deficit. A belső szakmai mobilitásban tehát itt tagadhatatlanul erős „üvegplafon-hatást” lehet azonosítani. Ugyanez természetesen a többi szakiránynál is demonstrálható, de úgy, hogy ezeknél már mindkét képzési szintű kategóriában átlagon aluli a nők képviselete.

A 7. táblázat nyers számaiból az életkortól függetlenül még egy fontos idevágó következtetés vonható le, ami ismét csak az egyetemi és kutatói pályák férfi és női jelöltjei közötti egyenlőtlenségekre világít rá.

Az idővel mindkét nemnél gyorsan szélesedett a kandidátusok és a nagydoktorok közötti, nyers számokban mérhető különbségek ollója. 1962-ben még csak mintegy harmadnyival több kandidátus működött, mint doktor. A korszak végén azonban a férfiaknál több mint ötször haladta meg a kandidátusok létszáma a doktorokét. De az egyenlőtlenségek szorozója a nőknél ekkor már a tízszerest is felülmúlta. Ugyanennek az összefüggésnek függvényében viszont a férfi és a női kandidátusok, illetve férfi és női doktorok között meglévő, kezdetben óriási (hét-tizenegyszeres) számbeli eltérés az idővel összezsugorodott (2,5 és ötszörösé). Ez is a nők tömeges tudományos promócióját gátló „üvegplafon-hatás” egyik következménye.

Ennek a láthatóan egyenlőtlen nőiesedésnek a folyamatait egyéb részleteiben még nem tudtuk vizsgálni objektív jelzések híján, kivé-

ve, ami az életkort illeti. E tekintetben viszont jelentősebb eltéréseket nemigen találni férfiak és nők között. Mégis megfigyelhető, hogy a kinevezéskori életkor valamelyest – a vizsgált negyvenéves korszakon át körülbelül egy-két évvel – mindkét minősítési kategóriában emelkedett, bár nem teljesen egyirányú ingadozásokkal. Egyedül a kandidátus férfiak hirtelen öregekedése tér el a trendtől az 1989-es rendszerváltás utáni korszakban. Ez minden bizonnyal annak tudható be, hogy az új rendszerben az egyetemi pályán már aktív, de még akadémiailag nem képesített egyetemi oktatóktól alkalmazó intézményeik megkövetelték a kandidátusi minősítést esedékes előléptetésükhöz, miután megjelentek az egyetemi pályák piacán az új rendszerű PhD-vel rendelkező fiatalabb jelöltek. További kutatásokra vár annak a tisztázása, hogy ez a változás miért csak a férfi oktatókat érintette, hiszen a nők életkora nem változott minősítésük idején.

Az akadémiai minősítettek életkori viszonyai két további általános megállapításhoz vezetnek.

Egyrészt fontos felismerni számainkban azt a tény, hogy a kandidátusság funkciója a látszat ellenére nem pontosan az 1990-es években bevezetett PhD-nek felelt meg az egyetemi pályaépítés kritériumai szempontjából. Az előbbit feltehetőleg (a PhD-t szerzők életkorára még nincsenek megbízható kimutatások) átlagosan legalább tíz évvel idősebb életkorban szereztek meg, mint az újszülött doktorátust. Ez megerősíti azt a megállapítást, hogy a kandidátusi cím leggyakrabban inkább a még minősítés nélkül elkezdett egyetemi vagy akadémiai kutatói karrier biztosítását, továbbvitelének esélyeit volt hivatva szolgálni, nem beszélve egyfajta társadalmi kitüntetésként való szimbolikus funkcióiról

(hasonlatosan az 1945 előtti egyetemi doktorátushoz). Sok jelöltnél a kandidátusság mindenestre nem a PhD-hez mérhető pályaindító diploma szerepét töltötte be.

Másrészt egyértelműen megfigyelhető a kétfajta szintű „akadémiai” minősítés közötti igen nagy életkorbeli eltérés, hozzávetőlegesen és átlagosan a férfiaknál tizenhárom-tizenéves év (illetve 2003-ban csak öt-hat év), míg a nőknél kissé több is. Ez a különbség is arra mutat, hogy míg a kandidátusság szerepkörei többfélék lehettek, a „nagydoktori” cím már sokkal inkább egyértelműen az egyetemi vagy kutatói pálya felsőbb állomását jelentette az egyetemi tanári kinevezés vagy/és az akadémiai tagság elérése felé vezető úton.

A szocialista kor szellemi „államnemessége” az akadémiai „nagydoktorokban” túlélte önmagát. Láthatóan továbbra is egy olyan „pályabeteljesítő” funkciót tölt be a nagyobb ívű kutatói és egyetemi pályastratégiákban,

mint annak idején nem véletlenül „államdoktori” (*doctorat d'Etat*) címmel járó francia megfelelője, vagy az olyan, az amerikai egyetemeken informálisan, de határozottan elvárt kutatási teljesítmény, leginkább monografikus könyv, mely a véglegesített egyetemi oktatói állás (*tenure track*) elnyeréséhez vezethet. Korábbi kiegészítője, a kandidátúra kimúlásához viszont az is hozzájárulhatott, hogy az egyetemi és kutatói pályákon immár megszűnt vagy meggyengült az a funkció, mely szerint a már informális pályázatással szerzett (és a szocialista éra alatt „politikai tőkével” is megtámogatott) állást a tudásjavak terjesztésének és termelésének piacán akadémiai címmel is legitimálni kell. A szellemi tevékenységek mezején manapság már nyugati típusú verseny folyik – melynek „érdemelvű tisztaságát” persze behatárolja és torzítja a helyi kapcsolati tőke, a „nexusok” ereje – akárcsak Nyugaton. A kanonizált tudományos elitbe

A – kandidátusok

FÉRFIAK	1962	1970	1980	1990	2003
életkor kinevezéskor	38,7	40,0	40,7	41,1	48,1
összes számuk	259	695	1537	2161	2654
NŐK					
életkor kinevezéskor	39,2	40,6	40,2	41,0	40,7
összes számuk	36	112	330	569	969

B – akadémiai doktorok

FÉRFIAK	1962	1970	1980	1990	2003
életkor kinevezéskor	53,6	54,3	54,5	54,5	53,8
összes számuk	168	315	539	592	493
NŐK					
életkor kinevezéskor	52,3	54,6	55,9	54,7	54,6
összes számuk	15	35	74	87	92

7. táblázat • Az akadémiai kandidátusok és doktorok átlagos életkora nemek szerint a társadalom- és bölcsészettudományokban

jutás lehetőségét mindenesetre a most pályakezdőknél rendre a korai (általában a harmincéves kor előtt vagy akörül szerzett) PhD nyitja meg, de ez önmagában csak szükséges és nem elégséges feltétel a pályára lépéshez.

A tudományos és egyetemi pályák mostani rendszere tehát hibrid jellegű. Kombinalja a szocialista örökség egyik fontos elemét

az európai elitképzési és elitpromóciós rendszer szerkezeti adottságaival.

Kulcsszavak: *akadémiai doktorok, tudományos minősítés, kandidátusok, társadalomtudományok, szakmai morfológia, értelmiségtörténet, szocialista tudománypolitika, kutatás növekedése, nők az értelmiségben*

IRODALOM

Bourdieu, L. Pierre (1989): *La noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*. Paris: Les Éditions de Minuit
 Karády Viktor (2016): The Academic Profile of Doctoral School Staffs in Hungarian Universities in the Social Sciences and Humanities. A Comparative Study of Disciplines with Special Reference to Educational Science (2000–2010). *CIAN-Journal of History of the University* (Madrid). 19, 71–89.

Karády Viktor (2017): Egy szocialista értelmiségi „államnemesség”? Kandidátusok és akadémiai doktorok a hazai társadalomtudományokban. In: Németh András – Biró Zsuzsanna Hanna – Garai Imre (szerk): *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében*. Budapest: Gondolat, 151–181.
Magyar statisztikai évkönyv 1961, 327.

MAGYAR TUDÓSOK KÜLFÖLDÖN – KÜLFÖLDI TUDÓSOK MAGYARORSZÁGON

Tverdota György

az irodalomtudomány doktora,
 az ELTE emeritus professora
 tverdotagyorgy@yahoo.com

2016. augusztus végén Pécsen zajlott le a Magyarországi Tudományi Társaság VIII. Nemzetközi Hungarológiai kongresszusa, amely a *Kultúra- és tudományköziség* címet viselte. A rendezvényen egy finn munkatársammal, Tuomo Lahdelmával, a társaság kongresszuson leköszönő nemzetközi elnökével vállaltam egy szimpózium szervezését és lebonyolítását *Magyar tudósok külföldön – külföldi tudósok Magyarországon* címmel. Amennyiben a hungarológia a magyar kultúra jelenlétét vizsgálja idegen nyelvi és kulturális közegekben, nem túlzás azt állítani, hogy a szimpózium témája nemcsak a kongresszusnak, de magának a hungarológiának centrális problémáit érintette. Jelen konferencia szervezésekor optimista módon azt ígértem, hogy ennek a szeptemberi kongresszusnak, s azon belül az általunk lebonyolított szimpóziumnak a tanulságairól fogok beszámolni. Ígéretemnek igyekszem eleget tenni, de mivel inkább csak hiányérzeteimet mondhatnám el, mondandómban erősen támaszkodni fogok a szimpózium elején tartott *A történelmi kataklizma és a magyar tudósok szétszóródása* című vitaindító előadásomban megfogalmazott gondolatokra.

A szervezés anomáliáira, s a szimpózium mérsékelten sikeres voltára nem szeretnék sok

szót vesztegetni, hiszen mindez nem terjed túl egy rendezvény megítélésén. A jelenlévők és az esetleges olvasók számára sokkal több értelme van annak, hogy egyrészt a választott témánk fontosságára hívjam föl a figyelmet, másrészt pedig arra figyelmeztessenek, milyen kevésbé ismerte föl a tudományos közvélemény, hogy az ezen a területen mutatkozó kérdések elméleti-történeti végiggondolása és a belőlük eredő gyakorlati következtetések levonása ma és holnap is sürgetően időszerű. Lehet-e fontosabb dolog a magyar kultúra külföldiek közösségében vagy az ő számukra való megjelenítése iránt elkötelezett szakemberek számára, mint annak vizsgálata, mi a viszony a Magyarországon nevelkedett, de az országot ideiglenesen vagy véglegesen elhagyó értelmiségi elit, a külföldön letelepedett magyar tudományos kutatók, a kulturális élet ágensei és az óhaza között? Illetve, a másik oldalról, tudnak-e vonzerőt gyakorolni a magyar tudományok, művészetek és a kultúra más területei más nyelvű, idegen kultúrából érkező értelmiségiekre? Melyek lehetnek-e vonzerő forrásai? A kongresszuson jól lemérhető volt ennek a vonzerőnek a megcsappanása, és a kép még lehangolóbb lenne, ha a szlavisztika vagy a germanisztika iránti nemzetközi érdeklődés alakulásával tennénk